

ПУРЫСТЫЧНЫЯ ТЭНДЭНЦЫ Ё СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

“Пурызм (франц. *purisme* ад лац. *purus* – чысты) – імкненне ачысціць літаратурную мову ад іншамоўных запазычанняў, а таксама ад ненарматыўных лексічных і граматычных элементаў” [1, с. 126]. Пурыстычныя памкненні ўвогуле характэрныя для розных моў у пэўныя часы іх развіцця. Так, напрыканцы XIX ст. рупліўцы чэшскай мовы імкнуліся абмежаваць ва ўжыванні пазычаныя словы, асабліва германізмы. У выніку ў XX стагоддзі ў чэшскай мове трывала замацаваліся ўласнамоўныя адзінкі, якія маюць выразную нацыянальную адметнасць. Параўнаем чэшскія лексемы з адпаведнымі з іншых еўрапейскіх моў: *dobrodružny* – авантурны, *vlastenec* – патрыёт, *rozhlás* – радыё і г.д. У іншых еўрапейскіх мовах з аналагічнымі значэннямі традыцыйна ўжываюцца адпаведна пазычаныя з французскай *aventure* – прыгода; з грэцкай *patriotes* – зямляк, суайчыннік; з лацінскай *radius* – прамень. Як бачна, чэшская мова паспяхова выпрацавала ўласныя лексемы, што надзвычай дакладна перадаюць яе нацыянальную вартасць. Падобная з’ява назіралася і ў славенскай мове. Але вядомы славенскі лінгвіст Ф. Леўстык прапанаваў пазбавіцца ад вялікай групы нямецкіх слоў, замяніўшы іх уласнамоўнымі. Больш за тое, быў істотна абмежаваны ўплыў нямецкай мовы ў словаўтварэнні і сінтаксісе. Пазней пурыстычныя тэндэнцыі выразна выявіліся, у прыватнасці, у польскай, эстонскай, літоўскай мовах.

Імкненне арыентавацца на ўласнамоўныя рэсурсы ў беларускай мове асабліва актуалізавалася напрыканцы 80-ых – пачатку 90-ых гадоў XX стагоддзя, што не ў апошнюю чаргу абумоўлівалася агульнапалітычнымі працэсамі ў тагачаснай яшчэ савецкай дзяржаве. У мове сталі ўсё часцей выкарыстоўвацца словы, якія былі ў актыўным ужытку ў 20-ыя – 30-ыя гады, пашырылася колькасць паланізмаў, узніклі новыя лексемы, што ўвогуле адпавядалі беларускім дэрывацыйным мадэлям (*выстава, адсотак, небасяг, лецішча, вярункі, высновы* і г.д.). Аднак з боку айчынных лінгвістаў старэйшага пакалення падобная практыка сустрэла моцнае прэрэчэнне. Так, у прыватнасці, А. Баханькоў называў такія лексемы “штучнымі наватворами”, якія не павінны ўжывацца ў літаратурнай мове [2, с. 196]. Прыгадаем таксама меркаванне праф. А. Жураўскага, што прыхільнікі пурызму своеасабліва трактуюць паняцце “русізм”, гаворачы пра “лексічныя сродкі, якія агульныя для рускай і беларускай моў” [3, с. 22].

Зараз у нашай мове рэгулярна ўжываецца значная колькасць адметных беларускіх слоў. А любая лексічная адзінка становіцца фактам літаратурнай мовы, толькі калі рэгулярна выкарыстоўваецца ў першую чаргу ў друкаваных сродках масавай інфармацыі, уводзіцца ў мастацкі кантэкст пісьменнікамі, фіксуецца ў лепшых узорах вуснага маўлення. Мае значэнне і працягласць ужывання слова, бо гэта дае падставы гаварыць ужо пра традыцыйнасць. Разгледзім некаторыя словы, якія трывала замацаваліся ў мове, але падаюцца пакуль не ўсімі слоўнікамі. Праілюструем лексемы адпаведнымі кантэкстамі з беларускіх перыядычных выданняў.

Так, побач з назоўнікамі *ўрач* і *бальніца* апошнім часам усё часцей ужываюцца словы *лекар* і *лякарня*. Тут важна ўсвядоміць, што *лякарня* – гэта месца, дзе лечаць, і менавіта гэта значэнне павінна быць цэнтральным, ядзерным, а не перыферычным. Пры параўнанні з адпаведнай калькаванай лексэмай *бальніца*, якая матывуецца дзеясловам *балець*, выразна выяўляецца розніца ў ментальных устаноўках, яскрава адлюстроўваецца кагнітыўная адметнасць уласнабеларускіх назоўнікаў: *Лекары зафіксавалі ў Рыгора Барадуліна пнеўманію з ацёкам лёгкіх... Сёння паэту крыху лепш – у лякарні ім апякуюцца вельмі пільна* (“Звязда”, 24.02.10); – *Ушачы – гэта мае асноўныя лекі, – прызнаўся нам Барадулін у садзе ля роднай хаты. – Бо ўсе пігулкі, усе адлечванні ў лякарні – гэта ўсё*

драбязя (“Звязда”, 24.07.10). Апелятыў *лякарня* выклікае ў свядомасці чалавека зусім іншыя асацыяцыі, чым слова *бальніца*, настройвае на аптымістычны лад, стварае станоўчы эмацыйны фон. Да таго ж апошні мікракантэкст утрымлівае адразу тры знакавыя аднакаранёвыя лексемы – *лекі, адлечванні, лякарня*, – што дае моцны стылістычны эфект. Заўважым таксама, што назоўнік *лекар* фіксуецца і ў “Падручным расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку” Вацлава Ластоўскага 1924 года: *У нас лекарам называюць усякага доктара, які “лечыць”*.

Вядомы расійскі лінгвіст Ю. Каравулаў мяркуе, што адной з формаў бытавання прэцэдэнтных тэкстаў у мове з’яўляецца загалолак-назва. Гэта сапраўды так, бо першае, на што звяртае ўвагу чытач, – менавіта загалолак. Таму вельмі важна назваць тэкст такім чынам, каб ён адразу прыцягваў увагу рэцыпіента і адначасова скіроўваў яго тэматычна. Са сказанага вынікае, што роля лексічных сродкаў у назве асабліва. І калі мы рэгулярна бачым пэўныя лексемы ўжо ў загалоўку, то гэта сведчыць пра фактычнае прызнанне носьбітамі мовы таго ці іншага слова як агульнаўжывальнага. Прыгадаем загалоўкі : *Валанцёрскі летнік на Браслаўшчыне* (“Наша ніва”, 21.07.10); *У летнікі – без чэргаў* (“Звязда”, 2.06.10.); *Пуцёўкі ў летнікі сталіцы сёлета не дэфіцыт* (“Звязда”, 13.05.10); *У дзіцячых летніках холадна не будзе* (“Звязда”, 5.06.10). Тут назоўнік *летнік* выкарыстаны замест не вельмі лагічнага ўтварэння *лагер* – са значэннем “месца летняга адпачынку дзяцей, моладзі”. Акрамя чыста лінгвістычных нюансаў, заўважым таксама, слова *лагер* выклікае неадназначную трактоўку, асабліва ў людзей старэйшага пакалення, калі захоўваецца асацыяцыя з трагічным мінулым, са сталінскім часам. А апелятыў *летнік* пазбаўлены негатыўнай сімволікі і арганічна ўпісваецца ў любы падобны кантэкст.

Можна меркаваць, што апошнім часам істотна пашыралася ва ўжыванні слова *маладзён* са значэннем “малады чалавек”. Гэта тым больш важна, што іншы аднаслоўны сінонім знайсці праблематычна: *Следства спрабуе высветліць, хто вінаваты ў заўчаснай смерці маладзёнаў* (“Звязда”, 29.05.10); *Двое маладзёнаў гучна бажыліся, што “гэта круцей за “камеды-клуб”* (“Наша ніва”, 2.06.10).

Займае сваё лагічнае месца ў мове і аднакаранёвы прыметнік *моладзевы*: *Моладзевыя форумы ў Паставах ладзяцца, каб удзельнікі ... знаёміліся і пазнавалі нешта новае* (“Чырвоная змена”, 12.05.10); *Моладзевы праваслаўнае брацтва ў гонар святога праведнага Іаана Кранітацкага...* (“Віцебскі праспект”, 10.06.10). Суфікс *-ев-* пасля мяккай асновы дастаткова частотны пры ўтварэнні адносных прыметнікаў (пар.: *лісцевы, жоўцевы*). Падобныя фарманты, заўважае праф. Сцяцко, “выступаюць як самыя спалучальныя (валентасныя), г.зн. здатныя спалучацца з вялікай колькасцю ўтваральных асноваў (параўнальна з іншымі суфіксамі)” [4, с. 31]. А акадэмічная “Беларуская граматыка” трактуе гэты словаўтваральны тып як высокапрадуктыўны [5, с. 300]. Што да лексем *маладзёжны*, то гэта штучная калька з рускай мовы, бо ў нас няма прадуктыўнага суфікса *-ёжн-*, не ўжываецца і адпаведны назоўнік *маладзёж*.

Побач з назоўнікам *гараджанін* не абыякавы да роднага слова носьбіты мовы часта выкарыстоўваюць адметнае беларускае *месціч*: *Пані Грудзінская ... засталася ў памяці месцічаў як руплівіца дабрачыннасці* (“Чырвоная змена”, 18.08.10); *У кавярні ... праходзіла святочная вячэра з нагоды шлюбу 33-гадовага месціча* (“Наша ніва”, 25.08.10). Слова ўтворана суфіксальным спосабам ад спрадвечна беларускага *места* – “горад”. Што цікава, ТСБМ, падаючы лексему *места* з паметай “уст.”, не фіксуе хоць бы з такой жа паметай асабовы назоўнік *месціч*. Між тым найменне рэгулярна ўжываецца не толькі ў друкаваных крыніцах, але і ў маўленні дыктараў тэлебачання і радыё.

На наш погляд, надзвычай красамоўным і багатым у культуралагічным плане з’яўляецца прыметнік *адмысловы*, які ў залежнасці ад кантэксту можа выражаць значэнні “своеасаблівы, адметны, непаўторны, спецыяльны, цудоўны, выдатны”. У су-

часнай моўнай практыцы гэта слова выкарыстоўваецца нерэгулярна, замяняецца на безаблічныя часам сінонімы. Між тым і ў класічных творах мастацкай літаратуры згаданы прыметнік дастаткова прадуктыўны: *Палескае неба мае свае адмысловыя найтанчэйшыя адценні* (Кузьма Чорны); *Рыбак быў дзядзька наш Антоні, / Як і работнік, адмысловы* (Якуб Колас). Таму ўсё больш частае ўжыванне гэтай лексемы ў друку выглядае абсалютна натуральным: *Сапраўдны хлебанёк здолее зрабіць і духмяны бохан, і адмысловы твор кандытарскага мастацтва* (“Звязда”, 27.04.10); *Попытам карыстаюцца шматлікія даведнікі і энцыклапедыі, якія ў зале беларускай літаратуры можна чытаць адразу, без адмысловага браніравання* (“Чырвоная змена”, 24.03.10). Бачна, што ў першым кантэксце прыметнікам рэалізуецца значэнне “цудоўны, выдатны”, а ў другім – “спецыяльны”. Варта заўважыць, што ў мове даўно існуе і назоўнік *адмысловец* са значэннем *спецыяліст*: *Адмыслоўцы прадракаюць Афганістану будучыню “літывай Саудаўскай Аравіі”* (“Звязда”, 15.06.10); – *Беларусы хутка асвойваюць новыя тэхналогіі, -- хваліліся адмыслоўцы* (“Наша ніва”, 25.08.10).

Узоры вуснага і пісьмовага маўлення зараз пацвярджаюць мэтазгоднасць выкарыстання ў мове лексемы *амбасада* – “дыпламатычнае прадстаўніцтва адной дзяржавы ў другой, пасольства”. Гэта пазычанне з польскай мовы – *ambasada*, – але арганічна зніталася з нашай лексічнай сістэмай, пра што сведчыць высокая частотнасць ужывання названага назоўніка ў друку: *У польскіх консульствах у Брэсце і Гродне і ў амбасадзе ў Мінску будуць створаны адмысловыя выбарчыя ўчасткі для галасавання* (“Народная воля”.15 –17.06.10.); *Інцыдэнт ля расійскай амбасады ў Мінску адбыўся ўвечары 30 жніўня* (“Народная воля”. 7 – 9.09.10.); *30 жніўня невядомыя закінулі дзве бутэлькі з гаручай сумессю на тэрыторыю расійскай амбасады* (“Наша ніва”, 8.09.10); *Культурнае супрацоўніцтва паміж Швецыяй і Беларуссю ... у вялікай ступені звязана са шчыраваннем кіраўніка амбасады спадара Стэфана Эрыксана* (“Наша слова”, 8.09.10). Дарэчы, шылда на будынку дыпламатычнага прадстаўніцтва ЗША ў Мінску сведчыць пра тое, што гэта менавіта “*Амбасада Злучаных Штатаў Амерыкі ў Беларусі*”. Адпаведна ўжываецца і назоўнік *амбасадар*. Зрэшты, наяўнасць у нашай мове добра асвоеных паланізмаў толькі падкрэслівае меркаванне акад. Шахматава, што беларуская мова мае выразныя рысы як усходне-, так і заходнеславянскія.

Побач са словам *фэстываль* у вусным і пісьмовым маўленні ўсё часцей ужываецца адметная беларуская лексема *фэст*. Цікава, што першапачаткова гэты назоўнік абазначаў пэўнае рэлігійнае свята. Менавіта з такім значэннем лексічная адзінка фіксуецца “Беларуска-расійскім слоўнікам” М.Байкова і С.Некрашэвіча 1928 г.: “Фэст – престоўны празднік”. Але з цягам часу семантыка слова істотна пашырылася, як і павялічыўся яго сінтагматычны патэнцыял. Зараз *фэст* – гэта любое маштабнае свята, тэатралізаванае, музычнае і г.д.: *Гэта быў адзін з самых масавых фэстаў на адкрытым паветры ў Беларусі за апошні час... Адкрываў фэст гурт “Унія”* (“Наша ніва”. 2.06.10); *Госці фэсту ратаваліся ад спёкі на возеры, у лесе і каля піўных ятак* (“Наша ніва”. 21.07.10); *У праграме дня – фэст кнігі і прэсы, узнагароджанне пераможцаў нацыянальнага конкурсу “Мастацтва кнігі”* (“Наша слова”, 8.09.10). Праўда, дастаткова нязвыкла пакуль гучыць спалучэнне кшталту *міжнародны фэст “Славянскі базар”*. Тлумачыцца сярод іншага гэта можа тым, што згаданая імпрэза найчасцей апісваецца ці проста згадваецца найперш у рускамоўных медыях, бо і з’яўляецца, за рэдкім выключэннем, рускамоўнай.

На наш погляд, няма сур’ёзных прычын для рэгулярнага ўжывання ў мове слова *кавярня* са значэннем “невялікі рэстаран”. ТСБМ падае гэты назоўнік з паметай “уст.” і дэфініцыяй “кафэ, чайная”. ТСБЛМ увогуле не фіксуе згаданую лексему, пакідаючы толькі *кафэ*. Між тым свядомыя носбіты мовы часцей выкарыстоўваюць у сваім маўленні менавіта слова *кавярня*. Як, зрэшты, і айчыны друк: *Іншы варыянт –*

кавярні. Бадай, самы танны варыянт – шукаць *кавярню* з так званым салат-барам (“Звязда”, 9.09.10); *Пажар у кавярні* (“Звязда”, 24.03.10); *У кавярні “Жар-птушка” адкрываецца чарговы танцавальны сезон* (“Наша ніва”, 8.09.10). Несумненнай папулярнасці слову, асабліва ў моладзі, дадала вядомая песня “Абсэнт”, якую выконвае гурт “Крамбамбуля”: *Усё нерэальна, / Нібыта ў сьне: / Начная кавярня, / Агні ў вакне...* Паводле нашых назіранняў, сінтагма *начная кавярня ў маўленні* прадстаўнікоў маладога пакалення мае своеасаблівы сімвалічны сэнс, адлюстроўваючы жаданне выкарыстоўваць прыгожыя беларускія словы і адначасова весела бавіць час.

Намі разгледжаны толькі асобныя словы, якія зараз актыўна ўжываюцца ў мове, у першую чаргу ў друкаваных медыях. Гэтыя лексічныя адзінкі валодаюць багатым культуралагічным патэнцыялам, вызначаюцца своеасаблівасцю, адметнасцю. Іх выкарыстанне мае не толькі чыста лінгвістычны сэнс. Такая практыка спрыяе павышэнню цікавасці да мовы, яднае ўсіх яе носьбітаў, садзейнічае кансалідацыі грамадства.

Літаратура

1. Беларуская энцыклапедыя. – Т. 13. – Мінск, 2001.
2. Баханькоў, А. Ці глыбока думаў рэцэнзент? / А. Баханькоў. – Польша. – 1987. – № 12.
3. Жураўскі, А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы / А. Жураўскі. – Мінск, 1993.
4. Сцяцко, П. Культура мовы / П.Сцяцко. – Мінск, 2002.
5. Беларуская граматыка. – Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – Мінск, 1985.

А.С. Васілеўская (Мінск)

ПАРАЎНАЛЬНЫ АНАЛІЗ ЗАГАЛОЎКАЎ ГІСТАРЫЧНЫХ ТВОРАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРЧАСЦІ У. КАРАТКЕВІЧА, У. АРЛОВА, В. ПАТАВАЙ)

Загалолак з’яўляецца адным з асноўных элементаў арганізацыі тэксту – фармальнай, кампазіцыйнай, сэнсавай. Ужо само слова *загалолак*, аднакарэннае з прыметнікам *галоўны*, падказвае, што менавіта ў назве захоўваецца асноўная ідэя твора. Ян Парандоўскі назваў загалолак “сімвалічным знакам, які вылучае дадзены твор сярод усіх іншых”. Загалолак займае асаблівае месца ў кампазіцыі твора, і мінімальным кантэкстам для яго разумення з’яўляецца ўвесь тэкст.

Дзякуючы сваёй пазіцыі, загалолак мае адкрыты дыялагічны характар. Паміж загалоўкам і тэкстам, загалоўкам і чытачом узнікае дыялог, у межах якога адбываецца развіццё мастацкай задумы аўтара.

“Удалы загалолак – гэта заўсёды знаходка аўтара. Багаты слоўнік мовы дае пісьменніку вялікую колькасць слоў, з якіх трэба выбраць самае ўдалае і патрэбнае” [1, с. 89]. Многія даследчыкі сцвярджаюць, што загалолак – гэта кампанент стылю пісьменніка, яго візітная картка. Разглядаючы загалоўкі твораў пэўнага аўтара, можна прасачыць эвалюцыю тэм, якія хвалявалі творцу, духоўны рост мастака.

Даследаванне загалоўкаў розных аўтараў аднаго ці некалькіх літаратурных накірункаў дазваляе ўбачыць асаблівасці светапогляду пісьменніка, заўважыць адметнасці яго творчай манеры, больш глыбока пранікнуць у ідэю, закладзеную ў творы.

Мы параўналі загалоўкі твораў пісьменнікаў, якія актыўна працавалі і працуюць ў жанры гістарычнай прозы, – Уладзіміра Караткевіча (17 назваў), Уладзіміра Арлова (16 назваў), Вольгі Іпатавай (18 назваў). Мы лічым, што розныя падыходы гэтых аўтараў да выбару загалоўкаў дазваляць акрэсліць адметныя рысы ў адлюстраванні гістарычных падзей.

Мы параўналі загалоўкі твораў паводле іх структуры: